

Fajt Anita

Szőnyi Benjámintól költészetének pietista (?) elemei¹

„Imhol jó a Vőlegény,
Lelkem, menj elében,
Keres nyugtod, mint szegény
Gazdag kebelében.
Kedves Vendéget várok:
Szívem ajtajárúl
Hulljanak a závárok,
Mert már közel járul.”²

Énekeltük 2017. december 16-án, a Szőnyi Benjámintól születésének 300. évfordulójára szervezett ünnepi konferencián a hódmezővásárhelyi ótemplomban. Szőnyi ezt az adventi énekét a 130. Szenci Molnár Albert-i zsoltár dallamára szerezte, a korai kolozsvári kiadásokban a költemény címe: *A Jézus Krisztus kívánságáról*. Az énekelt versben a Szent Bernáti jegyesmisztika alapállása figyelhető meg, ahol az Énekek Éneke inspirációjára Jézust mint vőlegényt szokás ábrázolni. A jegyes szerepébe a hívő lép, akinek leghőbb vágya az egyesülés a szeretett vőlegénnyel. Ezt a vágyat, *kívánságot* sokszor érzelmileg túlfűtött, „édességes”, lángoló stílusú képek kísérik.³ Az ilyen és ehhez hasonló sorok miatt tekinthetünk úgy Szőnyire, mint aki költeményeiben a pietista költészet elemeit vonultatja fel. Költészetét ebből a szempontból eddig legalaposabban Imre Mihály vizsgálta több dolgozatában is, és helyesen hívta fel arra a figyelmet, hogy a németországi lutheránus egyház 17–18. századi reformmozgalma, a pietizmus nem csak az evangélikus szerzőkre hatott.⁴ Imre Szőnyi verseinek pietista elemeiként emeli ki, hogy a „versek általános jellemzői közé tartozik a rajongó érzelem sodró lendülete, a misztika lángoló (flamboyant) stíluselemeinek halmozása”.⁵ Ilyen elemek még a fentebb is említett a jegyesmisztika, és egy bizonyos szókinccs használata

¹ A tanulmány az NKFIH-OTKA 116234 számú pályázata támogatásával készült.

² SZŐNYI Benjámintól, *Szentek hegedűje*, Kolozsvár, 1762, 141.

³ Lásd még ugyanebből a versből az 7. strófát: „Az Illyésnek lelkével / Ruházz fel engem is; / Szent szerelmed tüzével / Égjen én lelkem is. / Áldj meg oly kegyességgel, / Hogy higgyek és szóljak, / Hűségemre hűséggel / Másokat unsozljak.” Az Énekek Énekére is hivatkozik a költemény utolsó versszakának kezdő soraiban: „Tégy szívedre pecsétül / Bélyegül karodra: / Így Lelked erejétül / Élek csak számodra.”

⁴ IMRE Mihály, *Szőnyi Benjámintól tudományos és irodalmi munkássága = Hódmezővásárhely története, I*, szerk. SZIGETI János, NAGY István, Hódmezővásárhely, 1984, 645–672. A pietizmusra vonatkozóan: 650–657.

⁵ IMRE Mihály, *Küzdelem a fiziko-teologizmus örökségével – Szőnyi Benjámintól elfeledett öregkori műve (Istennek Trombitája..., 1790–91) = I. M., Az isteni és emberi szó párbeszéde*, Sárospatak, Hernád, 2012 (Nemzet, egyház, művelődés, 7), 401.

(Jézus megízlelése, a hívő éheznek, szomjúhozik, kóstolni vágyja Istent). Mivel Szőnyi Benjámint költészetének egyik legfontosabb jellemzőjeként emelik ki a pietizmus hatását, fontosnak érzem, hogy kitérjek a kifejezés pontos definíciójára: tisztázandó kérdés, hogy Szőnyi mennyiben nevezhető pietista költőnek, illetve a költeményeiben felbukkanó stílusjegyek általában mennyire tekinthetők pietista jellemzőnek.

A pietizmus meghatározásakor igen ingoványos terepen járunk, ugyanis mind a német, mind a magyar szakirodalomban egy képlékeny pietizmusfogalommal találjuk szemben magunkat.⁶ Legújabbban Johannes Wallmann foglalta össze a kutatástörténetet és ezzel párhuzamosan a definíció alakulását, a továbbiakban az ő összefoglalása alapján ismertetném csak nagyon vázlatosan a historiográfiát.⁷ Az első nagy, témába illeszkedő monográfiát Albrecht Ritschl készítette (négy kötetben 1880–1883), aki a pietizmusra mint egy negatív egyháztörténeti jelenségre tekintett, ami a középkori katolikus misztikához való visszanyúlásával kárt okozott a lutheránus egyháznak, Ritschl az 1670-es évektől tevékenykedő Philipp Jakob Spener (1635–1705) tekintette a pietizmus atyjának, aki elsőként szervezte a hívőket konventikulumokba. Habár a kutatás Ritschl alapos, nagy forrásbázison alapuló összefoglalását sokáig használhatta, idővel szükség volt egy új értelmezési keretet nyújtó nagyívű munkára, ami érvényteleníti Ritschl negatív definícióját és új alapokra helyezi a pietizmuskutatást, ez lett – persze nem minden előzmény nélkül – az 1993-ban megjelent *A pietizmus története (Geschichte des Pietismus I–IV, 1993–2004)*.⁸ A kötet főként Ernst Troeltsch és F. Ernst Stoeffler szemléletén alapulva egy kiterjesztett pietizmusfogalommal él, ami a pietizmust egy egész Európára kiterjedő jelenségként fogja fel, és úgy gondolja, körülbelül egy időben jött létre Németországban, Angliában és Hollandiában a 17. század elején (ennek értelmében a puritanizmus is a pietizmus egy változatának tekintendő) és egészen napjainkig tart – Wallmann azt is bemutatja, hogy ezt a merész koncepciót ez egyes fejezetek megírása során tulajdonképpen kevesen érvényesítették. Wallmann a kézikönyv megjelenésének idején egy saját megközelítést is kidolgozott, ő helyesebbnek tartotta, hogy ha elkülönítenünk egy tágabb és szűkebb pietizmusfogalmat: egy tágabb felfogás szerint a

⁶ Magyar nyelven a különböző pietizmusfogalmakat ismerteti: CSEPREGI Zoltán, *Magyar pietizmus 1700–1756: Tanulmány és forrásgyűjtemény a dunántúli pietizmus történetéhez*, Budapest, Teológiai Irodalmi Egyesület, 2000, 9–14. FONT Zsuzsa, *Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában*, 2001, Szeged, 11–17.

⁷Két részben, az első rész: Johannes WALLMANN, *Pietismusforschung: Gesamt- und übergreifende Darstellungen und Aufsatzbände (I)*, Theologische Rundschau, 76(2011), 222–254. A második: Johannes WALLMANN, *Pietismusforschung: Gesamt- und übergreifende Darstellungen und Aufsatzbände (II)*, Theologische Rundschau, 76(2011), 296–322.

⁸ *Geschichte des Pietismus, I, Der Pietismus vom 17. bis zum 18. Jahrhundert*, hrsg. Martin BRECHT, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1993.

pietizmus folyamatát Johann Arndt (1555–1621) munkásságától kell számítanunk, hisz Arndt írásaiban egyértelműen felfedezhető egy kegyességi fordulat (Arndttal kapcsolatban ugyanakkor egy *Frömmigkeitsrichtung* illetve *pietistische Frömmigkeitsrichtung* kezdetéről beszél, ami nem takar egy valós társadalmi összefogásban megnyilatkozó mozgalmat). A szűkebb értelmezés szerint a Philipp Jakob Spener és Johann Jakob Schütz kezdeményezése nyomán, az 1670-es években kialakult, a lutheránus egyház megjobbítására irányuló, chiliasztikus eszkatológiát valló reformmozgalom (*innerkirchliche Erneuerungsbewegung*) lenne a pietizmus kezdete.⁹ Wallmann mindezek mellett a pietizmus radikális és a református (főként svájci) ágazataira is felhívja a figyelmet, a holland jelenségek megnevezésére pedig a *Nadere Reformatie* kifejezés használatát javasolja. Összefoglalásában az Arndt-kutatás fellendülésére is felhívja a figyelmet,¹⁰ és megvizsgálja, hogy az elmúlt évtizedek kutatása hogyan értékeli Johann Arndt és a pietizmus kapcsolatát. Áttekintéséből az derül ki, hogy a szakirodalmat elsősorban az foglalkoztatja, hogy a sokszor radikális nézeteket recipiáló Arndtot még ortodox vagy már heterodox teológusként kell-e értékelnünk, szinte egy kutatót sem izgat már komolyan a kérdés, hogy Arndt lenne-e a pietizmus alapítója vagy sem – ez pedig már talán önmagában is egy válasz. Wallmann összefoglalásából összességében az tűnik ki, hogy a *Geschichte des Pietismus* első kötetében megfogalmazott pietizmus-fogalom nem honosodott meg a nemzetközi szakirodalomban szemben az általa javasolt szűkebb és bővebb értelemben vett pietizmus-meghatározással (*Pietismus im engeren und Pietismus im weiteren Sinn*), sőt ezek közül is elsősorban a szűk, Philipp Jakob Spenerrel kezdődő, társadalmi változásokat is magával hozó, az evangélikus egyház konkrét reformjára törekvő irányzatot szokás a kutatási gyakorlatban pietizmusnak nevezni. Hogy miért volt ilyen nehéz Johann Arndt személyét és munkásságát a pietizmus fogalmáról leválasztani, annak oka a 17. század végéig nyúlik vissza, a fentebb sokat említett Spener ugyanis Johann Arndtot tekintette elődjének, és őt nevezte meg saját mozgalma elindítójaként is (az is szimbolikus tett volt részéről, hogy a *Pia Desideria* [1675] című programadó munkáját az általa kiadott Arndt posztilláskötet függelékeként jelentette meg). A lutheránus egyház arndti és speneri irányzatát általában Spener kortársai is

⁹ Wallmann egy korábbi összefoglaló munkája magyarul is megjelent: Johannes Wallmann: *A pietizmus*, Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest, 2000.

¹⁰ Hermann GEYER, *Verborgene Weisheit: Johann Arndts „Vier Bücher vom Wahren Christentum“ als Programm einer spiritualistisch-hermetischen Theologie*, Berlin, de Gruyter, 2001; Werner ANETSBERGER, *Tröstende Lehre: Die Theologie Johann Arndts in seinen Predigtwerken*, München, Utz, 2001; Hans SCHNEIDER, *Der fremde Arndt: Studien zu Leben, Werk und Wirkung Johann Arndts*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2006; *Frömmigkeit oder Theologie: Johann Arndt und die „Vier Bücher vom Wahren Christentum“*, hg. Hans OTTE, Hans SCHNEIDER, Göttingen, V&R unipress, 2007. Wallmann dolgozatában még nem említhette a legfrissebb, szintén fontos monográfiákat, például: Thomas ILLG, *Ein anderer Mensch werden: Johann Arndts Verständnis der imitatio Christi als Anleitung zu einem wahren Christentum*, Göttingen, V&R unipress, 2011.

azonosították egymással.¹¹ A magyarországi kutatásokban sokáig Szent-Iványi Béla és Payr Sándor¹² 20. század eleji pietizmus-meghatározásával élt a szakirodalom,¹³ amely szinte minden lutheránus lelkészt, aki híveit magánkegyességre ösztönözte, ezt anyanyelvű művekkel, fordításokkal, saját szerzésű kegyességi munkák készítésével támogatta, pietizmushoz tartozónak vélt, ezzel a meghatározással a szakma ugyanakkor már nem ért egyet. Az újabb kutatások, Csepregi Zoltán és Font Zsuzsa is már Johannes Wallmann szűkebb pietizmus-felfogása értelmében írnak a pietizmus magyarországi hatásáról.

Azon túl, hogy a szakirodalom gyakran Szőnyi Benjámint költészetének pietista kötődéséről beszél, mindez azért is fontos számunkra, hiszen ismert, hogy Szőnyi egy alkalommal Johann Arndt egy kötetére is hivatkozik, az *Istennek trombitája* egy jegyzetében így ír: „Maga a bölcs és hatalmas Teremtő Isten is örvendezve gyönyörködik az ő teremtéseiben [Sólt. 104. 31.] Erre igen szép utat mutatott [...] Arndius János az Igaz Keresztynésgről írott drága munkájában, holott az egész negyedik Könyvben szívre ható szép elmélkedések vagynak a’ Nagy Istennek minden teremtéseiről.” De mégis ki az az *Arndius János*, és az *Igaz Keresztynésgről* írott munkája? A már fentebb is említett Johann Arndt tevékenysége a 17. század első évtizedeire esett, írásaiban megfogalmazott fő célja pedig az volt, hogy a hívőket az igaz kereszténység elérésére, a keresztény tanok felszínes ismeretén túllépve az eleven, személyesen megélt hitgyakorlásra ösztönözze. Írásainak sikerét a szakirodalom főként a 16–17. század fordulóján bekövetkezett kegyességi krízis kontextusában szokta értelmezni, ami szerint a kor teológusaiban kétely fogalmazódott meg, miszerint elődeik figyelmét túlságosan lekötötték a dogmatikai feladatok, a hittételek megfogalmazása és védelmezése, mindeközben nem foglalkoztak a hit praktikus megvalósításának kérdésével, a mindennapi kegyességi praxis megteremtésével. Arndt műveiben különböző irodalmi és teológiai tradíciókat is ötvöztött. Heterogén forrásokból építkezett, a középkori-misztikus irodalomból ugyanúgy, mint a 16. századi spirituális gondolkodók műveiből (különös tekintettel Valentin Weigel írásaira), Paracelsus gondolataiból és a paracelsiánus irodalomból éppúgy, mint a hagyományos lutheri tanításokból (amiért persze sokáig támadták is). A Szőnyi által hivatkozott műve az egyik legfontosabb alkotása, az 1610-ben megjelent *Vier Bücher vom Wahren Christentum*, amelyben Arndt elsőként foglalta össze saját teológiai rendszerét. Ennek lényege, hogy a hívőknek Isten képét (Ebenbild), amelyet az emberek a teremtés után még magukban őriztek, de a

¹¹ Ehhez CSEPREGI, *i.m.*, 10–11.

¹² PAYR Sándor, *Magyar pietisták a XVIII. században = Magyar protestáns egyháztörténeti monográfiák*, I, Budapest, 1898, 97–174.

¹³ SZENT-IVÁNYI Béla, *A pietizmus Magyarországon*, Budapest, 1936.

bűnbeeséssel elveszítettek, újra vissza kell nyerniük. Arndt rendszerében fontos szerep jut a bűnbánatnak, az alapos lelkiismeret-vizsgálatnak, ami az első állomás ahhoz, hogy valaki újjászülethessen, új ember válhasson bele. A munka négy könyve négy alcímet visel: *Liber scripturae*, *Liber vitae Christus*, *Liber conscientiae* és *Liber naturae*, tehát a négy fejezet az írás, értsd szentírás, Jézus Krisztus, a lelkiismeret és a természet könyve. Az utolsót úgy foglalja össze Arndt, hogy „Ez tanít, miként tegyen ennek a’ nagy világnak vagy a’ természetnek könyve Istenről bizonyoságot és mint vezessen Istenhez”,¹⁴ erre az utolsó könyvre hivatkozik tehát Szőnyi Benjámín is. Arndt elmélkedésgyűjteményét nagy erőfeszítések árán sikerült csak lefordítani magyarra, többen is közreműködtek a munka létrejöttében (Bárány György, Sartoris János és Vázsonyi Márton), ami végül 1741-ben jelenhetett csak meg titkos nyomdahellyel (Jéna, valójában Sopronban).¹⁵

Szőnyi verseit abból a szempontból vizsgáltam meg, hogy az idézett említésen túl vajon van-e szorosabb összefüggés költeményei és Arndt tanításai között, ezt a nézőpontot szem előtt tartva népszerű énekeskönyvét, a *Szentek hegedűjét* olvastam végig. A *Négy könyv az igaz keresztyénségről* első könyve, ahogy korábban is említettem – Arndt szavaival – arra tanít, „miként kelljen az igaz Keresztyénben az ó embernek naponként meg halnia, Krisztusnak pedig élnie: és mint kelljen naponként az Istennek képére meg ujttatnunk és az ujonnan való születésben élnünk.”¹⁶ Szőnyi énekeiben is gyakran felbukkan a bűnös *ó ember* és az újjászületett *új ember* szembeállítás:

„Bennem is e kettőt,
Az Új és Ó embert,
Oh, egészen szakaszd el
Az Új légyen jó föld,
S’ az ó embert meg öld
Mint holt tengert apaszd el”¹⁷

„születésem van újonnan
A Krisztus érdeméből,
Lélek s víz erejéből,

¹⁴ Johann ARNDT, *Az igaz keresztyénségről írott négy könyvei*, [ford.], 1751, Jéna [helyesen Sopron], [(*1v)]

¹⁵ A kiadás körülményeit pontosan rekonstruálta: CSEPREGI, *i.m.*, 42–50.

¹⁶ ARNDT, *i.m.*, [(*1v)]

¹⁷ SZŐNYI, *Szentek hegedűje*, *i.m.*, 7.

Lelkem minden jó szándéka
csak kegyelmed ajándéka”¹⁸

„Nagy harcom van az ó emberrel,
Nem kések a lelki fegyverrel,
Jövel Uram! segítségemre,
Tanítsd a harcra kezemet,
Őrizd a testtől lelkemet,
Hogy ne üljön szégyen fejemre”¹⁹

Arndt is gyakran él írásaiban a dolgozat elején már többször is említett középkori misztika szövegeiből ismert megoldásokkal, ezek a *Szentek hegedűje* szövegeiben is megjelennek. Ilyenek a misztikus nyelvi szkepszis is, aminek lényege Istennek a szavakban kifejezhetetlen nagysága és szépsége, vagy a becéző (a szakirodalomban gyakran „édeskedőnek” jellemzett), kicsinyítő képzős alakok.

„E szeretet elmémet fellyül hatja,
Értelmem semmiként meg nem foghatja,
Nyelvemmel erről valamit szólhatok,
Csak gyermeki rebegésnek mondhatok”²⁰

„Bánj velem, mint édes Atyám, fiaddal
Fújdogáld kegyelmed szikrácskáját,
Gyámolgasd Isteni nagy hatalmaddal
Hitem meg repedt nád szálacskáját

Mint jó Pásztor engem úgy legeltess,
Úgy hordozz, mint gyenge bárányocskát,
Gyengén köss sebemre flastromocskát,
Ama mennyei mannával éltesse”²¹

¹⁸ SZÖNYI, *Szentek hegedűje*, i.m., 30.

¹⁹ SZÖNYI, *Szentek hegedűje*, i.m., 59.

²⁰ SZÖNYI, *Szentek hegedűje*, i.m., 15.

²¹ SZÖNYI, *Szentek hegedűje*, i.m., 13.

A lelkiismeret-vizsgálat, ahogy Arndtnál is, Szőnyi munkájában is igen fontos. Szőnyi *A jó lelkiismeretről* című énekében így ír:²²

„Mert e lelki-esméretből is hallom,
Hogy én ehhez sokszor hív nem voltam,
Hólt cselekedetekkel megmocskoltam,
Ne szolgáljon e lelkem vesztére,
Mert ezért omlott ki a Jézus vére”

Arndt *Paradicsomkertecske* című imakönyvében a *Jó lelki esméretért* című imában így ír: „Oh, tisztítsd meg az én lelkem esméretit, Uram Jézus, a te véred által, az én bűneimnek meghólt cselekedetitől, hogy szolgálhassak az élő Istennek, gyógyítsd meg az én lelkem-esméretinek sebeit, melyek énnékem keservesen fájnak.”²³

Itt kitérnék arra a problémára, hogy mennyiben tekinthetők ezek az egyezések közvetlen kapcsolatnak a két szerző írásai között. Az összecsengő gondolatok, szavak ugyanis sokszor közös bibliai háttérrel is magyarázhatók, ahogy itt is, ugyanis mind a két hely a Zsidókhöz írt levél 9: 14-el rokonítható: „Mennyivel inkább Krisztusnak a vére, aki örökké való lélek által önmagát áldozta fel ártatlanul Istennek: megtisztítja a ti lelkiismereteket a holt cselekedetektől, hogy szolgáljatok az élő Istennek.” Ugyanez igaz gyakorta a jegyesmisztika képeire is, amelyek legtöbb esetben az Énekek éneke vagy más bibliai tetxtusok verseiből táplálkoznak, a dolgozat legelején idézett versszak például minden bizonnyal Máté evangéliumának 25. rész 6. versével áll kapcsolatban: „Éjfélkor pedig kiáltás jön: Imhol jó a vőlegény! Jöjjetek elébe.”

Az utolsó példám a Krisztus-követése koncepciót mutatja be, amelynek lényege, hogy az embernek saját élete és szenvedései során Krisztus életútját kell követnie. A gondolat népszerűségét főként Kempis Tamás *De Imitatio Christi* művének és élénk recepciójának köszönhetjük, de mint láthattuk, Arndt is ennek a gondolatnak szentelte műve második könyvét. Szőnyinél is gyakran olvasunk erről, például a *Könyörgés a Christusnak követéséért* című énekben:²⁴

²² SZŐNYI, *Szentek hegedűje, i.m.*, 42–44.

²³ Johann ARNDT, *Keresztyéni jóságos cselekedetekkel teljes paradicsomkertecske*, ford. HUSZTI SZABÓ István, Kolozsvár, 1698, 165.

²⁴ SZŐNYI, *Szentek hegedűje, i.m.*, 50–54.

„Oh Te minden embereknél ékesebb!
Oh Te szívemnek szín méznél édesebb!
Oh mint vágyok élted példájára!
Oh vígy annak bár csak árnyékára
[...]

A szenvedésre te vagy tükröm,
Mely nékem kínomban is nagy öröm,
Tőled tanulok alázatosságot,
Buzgóságot és áhítatosságot.
Te vagy szövétnekem a szentségre,
Lámpásom a tökéletességre.”

Szőnyi Benjámin mellett a másik legtöbbet említett református szerző, akinek költészetén „pietisztikus” jegyeket szokás felismerni, a könyvtáralapító Ráday Pál (1677–1733). Érdekelt Szőnyi verseinek tágabb kontextusa, és az, hogy milyen eredményt kapunk, ha Ráday *Lelki hódolásának* (1710) függelékén közölt *Istenes új énekeit* is Szőnyi versei mellé illesztjük. Ezek szintén dallamjelöléssel ellátott, éneklésre szánt versek, amelyekben, akárcsak Szőnyinél, gyakran felbukkannak a jegyesmisztika képei:

„Oh szerelmes Mátkám, Jézus,
Kinek szent csókja csepeg idvességgel,
Szereteteddel szívembe bé-juss,
Hogy bé-fogadjon lelki idvességgel,
Meg-tartván hozzád igaz szerelmét,
Amelly fellyül-múl minden földi elmét.

Mi lehet nagyobb szeretet annál,
mint midőn értem életed letetted?
Drágább szerelmes tiszta aranyánál,
mert szent véredet értem ki-öntötted:
Oh Uram! indíts szerelmet bennem,

Légyek kész érted halálra-is mennem.”²⁵

De Ráday versei között nem csak saját szerzemények szerepelnek, megtalálható köztük a *Jesu dulcis memoria* kezdetű, Szent Bernátnak tulajdonított, Jézus nevére szerzett középkori himnusz két változatban is. Ez a himnusz jól példázza, hogy Jézus rajongó szeretete szinte minden (irodalom)történeti korban érvényes költői beszédmód volt. Az ének a középkortól a 20. századig folyamatosan népszerű, latin, magyar²⁶ és német változatai, különböző parafrázisai minden felekezetben kedvelt voltak, nyomtatványok,²⁷ kéziratok²⁸ állandó szereplője. Rádaynál két formában is megtalálható a himnusz, elsőként a szerző saját parafrázisában (a *Zengj, nyelvem, ékesen...*, 21 versszak, 8 soros versszakok), másodsor egy szorosabb értelemben vett fordításban (*Jézus, édes emlékezet*, 52 versszak, 4 soros versszakok). Szelestei Nagy László kimutatta, hogy ez utóbbi szinte megegyezik különböző 17. századból ismert katolikus variánsokkal (a *Cantus catholici* című gyűjteményében [1651] és Kájoni János *Cantionale catholicum*ában találhatók).²⁹ Álljon itt néhány versszak Ráday saját parafrázisából:

„Zengj, nyelvem, ékesen
Az én édes Jézusomnak,
Kegyess lelki orvosomnak,
Szólj szerelmetesen:
Mert csak ő érdemel
Áldást és minden szerelmet,

²⁵ Ráday verseit az Országos Széchényi Könyvtárban található az 1726-os Lócsei példány alapján idézem. RÁDAY Pál, *Lelki hódolás, avagy az igaz keresztyénhez illő buzgó imádságok*, Lócse, [Brewer], 1726, 11.

²⁶ a magyar szövegek kritikai kiadását ld. *Régi magyar költők tára: XVII. század, 7, Katolikus egyházi énekek 1608–1651*, kiad. HOLL Béla, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1974, 77–82, 511–522.

²⁷ Például a Samuel Brewer nyomdájában kiadott latin Philipp Kegel féle imádságoskönyv függelékeként, amely függelék kizárólag a magyar kiadásban található meg. Philipp KEGEL, *Duodecim Piae Meditationes, Solidae, Christianae, ac vere spirituales*, Lócse, Brewer. [RMK II 1448], de Johann Arndt imádságoskönyvének német változata (*Paradiesgärtlein voller christlicher Tugenden*, 1612) is közölte az éneket függelékében, de ez csak két véletlenszerű példa a számtalan előfordulás közül.

²⁸ Itt hívnám fel a figyelmet Andreas Glosius és felesége kéziratosa latin nyelvű imádságoskönyvére, ami Eperjesen készült 1666 után és különböző imádságokat (többek között az előző lábjegyzetben szereplő Philipp Kegel könyörgéseit) és latin nyelvű gyülekezeti énekeket tartalmaz. Az Eperjesi Graduál összeállításakor is jelenlévő lutheránus felekezetű Glosius ezt az éneket is bemásolta gyűjteményébe (43r–47v). A kézirat jelenleg az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményében található (Oct. Lat. 437.) A kéziratot ismertetem egy megjelenés előtt álló tanulmányomban, ami a 2017. október 27–28. Kolozsváron tartott, *Changes, (Dis)Continuities, Traditions and Their Invention During 500 Years of Reformation* című konferencia tanulmányait közreadó kötetben fog megjelenni.

²⁹ SZELESTEI N. László, *A Jesu, dulcis memoria 1700 körüli magyar nyelvű variánsairól = Stephanus noster: Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára*, szerk. JANKOVICS József, JANKOVITS László, SZILÁGYI Emőke Rita, ZÁSZKALICZKY Márton, Budapest, reciti, 343–353.

Ki reám önt bő kegyelmet,
S kőszálra felemel.

Téged dicsérlek,
És Szent Nevedet tisztelem,
Kiben örömet lelem:
Mert téged kedvellek:
Ó Jézus! Drága Név,
Kinek szent emlékezete,
S jelenvaló őrizete
Édes, mint szín méz lév.

[...]

Oh Jézus! Élő kút,
Szívemnek nagy édessége,
S elmémnek gyönyörűsége
Mely csak te reád fut.

Téged szeretni

Legfőbb öröm és vígasság:
Nincsen több lelki igazság,
Mint Jézust követni.

[...]

Jézus nagy drága kincs,
Fülnek édes zengő lantja,
Melly a lelket hozzá rántja,
Én reám-is tekints:

Jöjj hozzám, mert várlak,
Vidámíts lelki csókoddal,
hogy meg-elégíts magaddal,
Szüntelen kívánlak.

[...]

Szívem felgyűlladott
És lángozik buzgósággal:
Midőn vár nagy kívánsággal,

Csak-nem elolvadt;
Jöjj azért, s hívesíts
Jelen-léted illatjával,
Szent véred áldozatjával
Lelkemben megfrissíts.³⁰

A szakirodalom figyelmét eddig elkerülte, hogy gyűjteményében Ráday is közli azt a két Jézus nevére szerzett dicséretet, amelyek elsőként magyarul tíz évvel korábban Johann Arndt imádságoskönyvének magyar fordításában jelentek meg, és amelyek valószínűleg Huszti Szabó István fordításai, aki az imádságoskönyvet magát is fordította (kezdősoraik: *Édes vigasságom Krisztus, adjad kegyelmedet Jézus és Ó, Istenem, mely sok keserűség, ez időben találat nagy ínség*).³¹ Ráday közismerten jó kapcsolatot ápolt a korabeli pietistákkal, Bél Mátyással levelezett, Gedeon fiát nála taníttatja Pozsonyban, Chrisoph Brandis német pietista szerző „áhitatos imádságai-nak” magyarra fordításával (1719, a kézirat a Ráday-levéltárban).³²

Az, hogy mind Ráday Pál, mind Szőnyi Benjámin egy lutheránus szerző munkájából, gondolatvilágából merített, nem szokatlan, Arndt első magyar nyelvű fordítója Huszti Szabó István is református felekezetű volt, aki a szerző imádságoskönyvét, a *Paradicsomkertecskét* ültette át 1698-ban. Huszti Szabó István fordításával tehát Arndt magyar nyelvű recepciója református közegben kezdődött el.³³ Hogy Huszti Szabó a *Paradiesgärtlein* fordításra választotta ki, abban a hallei pietizmus szellemiségének is döntő szerepe lehetett, hiszen a halleiek egyik legfontosabb és legtöbbet olvasott szerzője Johann Arndt volt. Nem csak Johann Arndt, hanem tanítványa, a hasonló nézeteket képviselő Johann Gerhard is népszerű volt a

³⁰ RÁDAY, *Lelki hódolás, i.m.*, 44–50

³¹ *Régi magyar költők tára: XVII. század, 17. Evangélikus és református gyülekezeti énekek (1601–1700)*, szerk., jegyz.H. Hubert Gabriella, a szövegeket kiad.Vadai István, a dallamokat kiad. Ecsedi Zsuzsanna, Bp., Balassi Kiadó, 2016, 733–735, 1154–1155. Szinte biztosnak tűnik, hogy Ráday magából az 1698-as kolozsvári nyomtatványból vette át a két verset, hiszen több esetben még a nyomdahibákat is tovább örökíti (veséim verseim helyett az első ének 8. strófájában). Rádaynál a két vers: RÁDAY, *Lelki hódolás, i.m.*, 58–64.

³² MAKKAI László, *Ráday Pál és a magyar művelődés = Ráday Pál, 1677–1733, Előadások és tanulmányok születésének 300. évfordulójára*, szerk. ESZE Tamás, Bp., 1980, 114–115. Bár Makkai Ráday írásait inkább puritán kontextusban értelmezi, úgy érvel, hogy „meg kell kérdőjeleznünk Ráday költészetének „pietisztikus” jelzőjét, hiszen közvetlen pietista hatások alig mutathatók ki benne, legfeljebb annyit állapíthatunk meg, hogy alaphangulatában megegyezik a kortárs pietisták, elsősorban a közvetlenül is ismert és követett Petróczy Kata Szidónia szellemiségével.” (*Uo.*, 115.)

³³ Ehhez lásd, Font, *i.m.*, 134–137; IMRE Mihály, *Johann Gerhard 18. századi hazai recepciójának néhány jellemzője* = U. Ó., *Utak Herborn és Nápoly között*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2015, 281–283. Imre tanulmányában illusztrációként közli Bél Mátyás 1724-es kiadásának emblémáit, mint írja: „Nagy valószínűséggel feltételezhetjük, hogy ezek az illusztrációk is valamely német Arndt-kiadásból származnak.” Imre feltételezése helyes volt, azóta sikerült azonosítanom a képek forrását, ugyanezekkel az emblémákkal jelent meg a *Paradiesgärtlein* 1716-ban és 1720-as, Peter Conrad Monath nürnbergi nyomdájában. Ez pontosan az a nyomda, ahol Bél kiadása is megjelent.

magyarországi reformátusok körében. Huszti Szabó fordítása is tartalmaz egy elmélkedést Johann Gerhard *Meditationes Sacrae* című latin munkájából (ez is mutatja Arndt és Gerhard összetartozását és gyakori közös recepcióját), de Gerhard különösen a 18. században lesz népszerű a reformátusok körében, pont Szőnyi Benjámintársai között. Makkai Sámuel 1744-ben ülteti át Gerhard *Exercitium pietatis*-át rímes prózába, Inczedy József 1745-ben jelenteti meg a *Meditationes Sacrae*-ből készített, emblémákkal ellátott verses átköltését, Inczedy 1748-ban Gerhard egy másik művét is lefordítja *A világ hiúságáról való elmélkedések* címmel.³⁴ De nem csak Johann Gerhard műveit népszerűűek, Huszti Szabó kortársa, Pápai Páriz Ferenc 1698-ban Martin Moller egy művét adja ki *Pax sepulchri, Az-az idvesség és igen szükséges elmélkedés* címmel. A 18. század legvégén a református lelkész és tanító Takács Ádám, *Gottholdnak különb-különbféle dolgokról és alkalmatosságokról vétetett kegyes elmélkedései* címmel (Pozsony/Pest, 1796),³⁵ az egyébként szintén Arndt-tanítvány Christian Scriver természeti jelenségekhez kapcsolódó elmélkedéseit fordítja le (*Gottholds zufällige Andachten*, 1663). A reformátusoknak erre a közeledésére Friedrich Wilhelm Beer is reagált egy Halléba, Gotthilf August Franckének küldött levelében (1739. április 8.). Beer egy német nyelvű levélben kéri Francke támogatását a magyar *Wahres Christentum*-kiadásához: „Igaz, hogy a magyarok [értsd magyar evangélikusok, kiegészítés tőlem, F. A.] kevesen vannak, s többnyire szegény jobbágyok, de a kálvinisták annál erősebbek, s egy idő óta igencsak hajlandóságot mutatnak irányunkban. A legjobb iskoláinkba mi neveltünk tanárokat, s ezek sok előítéletüktől megszabadították őket, a mi tanításunk ugyanis meglehetősen meggyőző volt számukra. Remélhető, hogy egy ilyen könyv megértésre találna ezeknél az embereknél [...] talán ennek köszönhetően ébredés is támadna közöttük.”³⁶

Visszatérve Szőnyi Benjámintársai énekeinek értékeléséhez, érdemes talán feltenni a kérdést, hogy a Hódmezővásárhelyen működő lelkész szerzeményeit miért Kolozsváron adták ki, miért nem Debrecenben, ahol a református művek döntő többségét. A debreceni nyomda nyomdászattörténetileg különleges helyzetben volt, ugyanis a nyomda a város tulajdonát képezte, 1723-tól a város gazdálkodott vele, élére egy nyomdászt, provizort neveztek ki, aki a város tanácsa és főbírájának engedélye nélkül semmit sem nyomtathatott ki. Ha megvizsgáljuk

³⁴ A református Gerhard-recepciót részletesen ismerteti, Imre, *Johann Gerhard 18. századi hazai recepciójának néhány jellemzője*, i.m., 280–302.

³⁵ KÓNYA Franciska, *Christian Scriver magyarra fordított elmélkedésgyűjteményének kuriózumai = Lelkiség és irodalom: Tanulmányok Szeletei N. László tiszteletére*, szerk. BAJÁKI Rita et. al., MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, Budapest, 2017, 285–288.

³⁶ A levelet Csepregi Zoltán fordításában idézem: CSEPREGI, i.m., 48. A protestáns unió kérdése természetesen ennél jóval problematikusabb, Francke is és Bél Mátyás is szkeptikus volt ebben a kérdésben.

a műhely kiadói programját,³⁷ akkor azt látjuk, hogy ugyanazokat az imádságoskönyveket, énekeskönyveket adják ki évtizedeken keresztül: Szenci Molnár Albert zsoltárait, gyülekezeti énekeskönyvet. A 18. század újra és újra kiadott nyomtatványai voltak Szathmárnémethi Mihály először 1673-ban megjelent *Mennyei tárház kulcsa* című imádságoskönyve és Ráday Pál korábban elemzett *Lelki hódolása*, ami imákat és énekeket egyaránt magába foglalt.³⁸ Az énekeskönyv-kiadás különösen fontos pontja volt egy nyomda üzletpolitikájának, erre több 1750-es évekbeli esemény is rávilágít. A nyomdai elszámolásokról kiderül, hogy egy énekeskönyvet általában 3000 körüli példányban nyomtattak ki, aminek ára példányonként kb. 50 krajcár volt. 1753-ban a nyomda akkora provizora Bíró Mihály „a drága és nagy kelendőségre számító új énekeskönyvből a számára engedélyezett 100 példány helyett 200-at nyomtatott a saját papírjára, ezenkívül a kinyomtatott könyvekből 100-100 példányt adott mind a hat segédnek, hogy azt a maguk hasznára értékesítsék”.³⁹ Bíró ezért a tettéért hivatalából elmozdították és kártérítésre kötelezték, tisztjében Kállai Gergely követte, aki 1754 és 1759 között volt a nyomda vezetője. A felügyeletet megszigorították: minden könyvet csak a főbíró és a tanács utasítására nyomtathattak ki az általa megszabott példányban, amelyekkel a nyomtatás után közvetlenül el kellett számolni. Kállai 1759-ig irányította a nyomdát, ekkor ugyanis bebörtönözték, mivel kiderült, a kezdetektől fogva csalt az elszámolásokkal és évenként több száz kiadvány árát sikkasztotta el. Mindezek a történések a *Szentes Hegedűjének* első kiadását egy évtizeddel sem előzték meg. Az énekeskönyv-kiadás tehát fontos kérdés volt egy nyomda életében, ez is egy tényező lehet abban a kérdésben, hogy Szőnyi gyűjteményét miért nem adták ki Debrecenben: az officina nem szívesen vett fel új nyomtatványt programjába és Szőnyi gyűjteménye nem volt egy tipikus énekeskönyv. A *Szentes hegedűje* funkcióját tekintve ugyanis több szempontból is közelebb áll egy imádságoskönyvhöz, mint egy hagyományos gyülekezeti énekeskönyvhöz. Szőnyi egy másik gyűjteményének az előszavában így ír: „a megszaggatott rendű imádságok, minéműek az énekek, sokkal inkább segítik a figyelmetességet, mint az írott rakásban lévők [...] az ily rövid rendű versecskében foglalt fohászkodások jobban megragadnak elméjekben az együgyűeknek, minéműeknek kívánok én használni, kivált e mi vásárhelyi reformata eklézsiánkban [...] és én ezt is főképpen az együgyűek és szegények kedvéért cselekedtem, kik a kegyességről írott nagyobb és drágább

³⁷ A debreceni nyomda 1561–1849 közötti kiadványait lásd: BENDA Kálmán, IRINYI Károly, *A négyszáz éves debreceni nyomda: 1561–1961*, Budapest, Akadémiai, 1961, 321–407.

³⁸ Példaként: Ráday Pál művét kiadták 1715-ben, 1724-ben, 1735-ben, 1747-ben, 1761-ben, 1764-ben, 1765-ben, 1774-ben.

³⁹ *Uo.*, 67.

könyveket meg nem szerezhetik” A könyv kis alakját is kiemeli, aminek segítségével a könyvet a „legszegényebb is megszerezheti és magával hordozhatja.”⁴⁰ Úgy tűnik, ez a verses forma Szőnyi számára programszerű volt, ugyanis ha végigtekintünk művein, akkor azt látjuk, hogy főként verses formában publikált műveket,⁴¹ hisz’ véleménye szerint ezzel a formával tudott legközelebb kerülni a legegyszerűbb emberekhez.⁴² Szőnyi ezt az érvét később az *Istennek trombitája* előszavában is megismétli: „ez nagy dolgokról való rövid elmélkedéseket esméretes nótájú zsoltári énekekhez szabogattam és így versekbe foglaltam, tudván, hogy így könnyebben megragadnak, és hogy édes Magyar Nemzetünk a kegyes versekkel készült könyveket szereti és azokban gyönyörködik.”⁴³

A *Szentek hegedűje* versei sokszor tűnnek sokkal inkább verses imádságoknak, mint sem klasszikus gyülekezeti énekeknek. A kötetet szerkezete is az imádságoskönyvek műfajához közelíti, hogy az elsősorban gyülekezeti énekeket tartalmazó gyűjteményekkel szemben – amelyek struktúrájukban az egyházi év rendjét követik – az imádságoskönyvekből ismert felosztással él. A kötet három nagy egységre tagolódik, mindennapi énekekre, különös állapotokban lévő emberek számára szóló énekekre és bizonyos időkre való énekekre. A különböző foglalkozású és különböző élethelyzetben lévő emberekhez köthető fohászkodások pedig jellemzően az imádságos- és nem az énekeskönyvekben szoktak megjelenni.

Szőnyi Benjámint 1762-ben megjelent *Szentek hegedűje* című gyűjteménye jól láthatóan a vallásos költészet egyre személyesedő folyamatába illeszkedik: a német példák nyomán a misztikus tendenciájú, kegyes hangvételű templomi énekek már a 17. század közepe óta megjelentek és egyre szaporodtak nálunk is. A közös protestáns gyökerek az éneklésben Magyarországon mindig is nagyon erősek voltak, az 1630-as évektől a század végéig szerkezetükben és alap énekkészletükben azonosak voltak a lutheránus és református énekeskönyvek. Ebben idősebb Ács Mihály *Zöngedező mennyei kar* című gyűjteménye hozott változást 1696-ban, amikor a lutheránus énekkincset pietista szellemiségű énekekkel töltötte fel. Szintén a pietizmus szellemiségét közvetítették Petróczi Kata és Ráday Pál versei, még elsősorban magánáhítatra szerzett darabokként. Szőnyi Benjámint szerzeményeinek újdonsága

⁴⁰ SZŐNYI Benjámint, *Imádságok imádsága*, Pozsony, 1753, [A2v]

⁴¹ Két kivétel van, a *Gyermekek fizikája* című fordítása és az *Imádságok imádsága* függelékeként megjelent *Kegyesség napszáma*.

⁴² Hogy ez milyen fontos volt számára, azt több helyen is hangsúlyozta, ld. még Jakob Christop Beckhez írt levelét 1776-ból: „szándékom, hogy más, már kiadott munkáim után, a négy evangelista Harmóniájából, az időrendjüket megtartva, valamiféle rövid kézikönyvet szerkesztek a legegyszerűbb emberek számára, akiből sok van hazánkban, és ezt a haza nyelvünkön” (Imre Mihály fordítása). IMRE Mihály, *Szőnyi Benjamin levele Jakob Christop Beck baseli professzorhoz 1776-ból*, Irodalomtörténeti Közlemények, 85(1981), 71.

⁴³ SZŐNYI Benjámint, *Istennek trombitája*, Buda, 1791, 14.

abban rejlik, hogy a pietista versekre is jellemző stiláris jegyeket most már a gyülekezeti énekek keretei között – igaz ezeket a kereteket már feszegetve – az egyszerű nép számára is közvetíteni tudta, méghozzá a minden hívő által jól ismert Szenci Molnár Albert-féle zsoltárdallamok segítségével. Bár talán nem egyértelmű, dolgozatom lényege valójában egy kérdés megfogalmazása lett volna (megteszem hát, jobb híján, a címben): valóban közvetlen pietista hatásról beszélhetünk Szőnyi verseinek misztikus, rajongó, a pietista költészetben is (!)⁴⁴ népszerű elemei kapcsán? Ahhoz, hogy ezt a kérdést megválaszolhassuk, a következő kutatásokat kell elvégeznünk: fel kell mérnünk a 18. századi református szerzők lutheránus olvasmányait, milyen mértékben és mit olvastak a másik felekezet írásai közül. Meg kell vizsgálnunk a 18. – és a 17. – század református énekkincsét stiláris szempontból, hogy mennyire volt hagyománya a misztikából eredeztethető trópusok, stíluseszközök használatának. Ez utóbbi kérdéssel kapcsolatban egyelőre több eredményünk is van, ezek viszont egymásnak némelyest ellentmondanak. Huszti Szabó István Arndt-fordításának elemzése során az derült ki, hogy Huszti Szabó munkájában Arndt előszavát több helyen is megtisztította az ilyen jellegű szöveghelyektől.⁴⁵ Viszont Dienes Dénes már végzett ilyen jellegű kutatásokat és összegyűjtött néhány példát, ahol a 17. század hetvenes éveiben használják ezt a metaforarendszert, így id. Kölesére Sámuel⁴⁶ vagy később Debreceni Kalocsa János is.⁴⁷ Dienes kötetében elsősorban a 18. századra koncentrálok,⁴⁸ számos példája és azok elterjedtsége viszont egyértelműen arra enged következtetni, hogy a jegyesmisztika képeink használata már azt megelőzően, a 17. századi református imádságirodalomban is elterjedt volt.

⁴⁴ Ezek a stíluseszközök valójában az imádságok gyakori velejárói, már középkori kódexeinkben is jelen voltak, és a 16–17. századi imádságokban is igen népszerűek, erre a párhuzamosságra igyekeztem felhívni a figyelmet sok szövegpéldával a következő dolgozatban: Fajt Anita, *Méznél édesb: 16–17. századi imádságainkról*, Napút, 2014/6, 92–103.

⁴⁵ Ennek bemutatását ld. FAJT Anita, *"Embernek maga Istenre való hagyása": Huszti Szabó István Paradicsomkertecskéje és Szenci Fekete István Lelki nyugosztaló órákja*, Szeged, 2017, doktori disszertáció, különösen a II. 6. *A fordítás elemzése* című alfejezet.

⁴⁶ DIENES Dénes, *"Melyeket én az én Uram Jézus Krisztusomtól tanultam": A református kegyesség jellemző vonásai a 18. században Magyarországon*, Sárospatak, 2002, 24.

⁴⁷ *Uo.*, 24–25.

⁴⁸ *Uo.*, 65–70.